

L'exili a l'ombra

Les dones han quedat sovint en el segon pla de la història, i l'exili republicà n'és un exemple, amb centenars de protagonistes femenines ara recuperades en un diccionari editat a Mèxic

Gemma Domènech
gdomenech@icrpc.cat

La fi de la Guerra Civil (1936-1939) va abocar més enllà de la frontera amb França gairebé mig milió de persones àvides de refugi polític immediat i de perspectives de futur allunyades de les seves llars i dels seus cercles habituals de sociabilitat i feina. Algunes desenes de milers d'aquests ciutadans abandonats a la seva sort per la fúria totalitària del franquisme, i pocs mesos més tard pel corró nazi, van decidir saltar a l'altre costat de l'oceà Atlàntic. Van trepitjar terra a les costes del centre i el sud d'Amèrica amb l'objectiu de començar una nova vida.

Entre els països que els van acollir cal destacar Mèxic amb especial èmfasi. El govern del general Lázaro Cárdenas va ser, sens dubte, el més diligent a l'hora d'obrir la mà als expatriats republicans. La majoria de les fonts estan d'acord a xifrar en 20.000 els republicans espanyols exiliats a Mèxic. Conèixer-ne el nombre

D'esquerra a dreta, José M. Murià, Gemma Domènech i Salomó Marquès, amb el llibre [C.R.](#)

Un llibre contra l'oblit

El juny del 1942 atracava al port de Veracruz el vaixell *Nyassa*, amb un dels últims contingents de republicans expatriats que faria cap en aquell país de manera organitzada. Hi viatjaven Josep Maria Murià Romaní i la seva dona, Anna Rouret, amb el seu fill de 7 anys, el Guifré. Anna Rouret va fer el viatge embaixada del seu segon fill, en José M., nascut a Guadalajara l'agost d'aquell mateix any. José M. Murià Rouret, que va obtenir la Creu de Sant Jordi el 2009, és avui un acreditat historiador i acadèmic al seu país. Seva és la iniciativa d'impulsar, des del prestigiós Colegio de Jalisco, l'actualització del diccionari que el 1996 va merèixer, amb la seva primera edició, el Premi Joan B. Cendrós d'Òmnium Cultural. El resultat és el *Segundo diccionario de los catalanes de México*. En aquesta actualització, hi han participat juntament amb Murià, el pedagog i especialista en l'exili i repressió del magisteri republicà Salomó Marquès, la historiadora mexicana Angélica Peregrina i la investigadora de l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC) Gemma Domènech, que ha estat la responsable d'incrementar la presència de ressenyes de dones, que han passat de les 175 biografiades en la primera edició del llibre a les 690 actuals. El llibre aplega trajectòries ja conegudes d'homes i dones destacats i també fa noves aportacions sobre persones que havien quedat pendents de documentar o de les quals no es tenien gaire més referències que la seguretat que havien entrat a Mèxic. El format de diccionari escollit per presentar el treball ha fet que les entrades siguin una pinzellada biogràfica dels itineraris vitals d'uns biografiats que, en molts casos, compten amb monografies o entrades més desenvolupades en altres publicacions. En els casos més desconeguts, són un punt de partida per ampliar la petja catalana al país centreamericà. Gemma Domènech fa en aquest reportatge per a La República una acurada radiografia de l'exili de les catalanes a Mèxic. [LRF](#)

exacte és una tasca encara per culminar. En el cas dels republicans catalans, l'estudi més exhaustiu dut a terme fins ara al país centreamericà és el *Segundo diccionario de los catalanes de México*, una actualització publicada pel Col·legio de Jalisco, en col·laboració amb l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), de l'extraordinari treball realitzat per José Bru i Josep Maria Murià Romaní a la fi dels anys noranta del segle passat.

L'obra desborda cronològicament l'exili posterior a la Guerra Civil, ja que inclou tots els catalans localitzats que hi van arribar per diferents motivacions des de la fundació de Mèxic fins a l'últim quart del segle XX. En aquesta segona edició, el *Diccionario* recull 2.637 entrades. La diàspora republicana, amb el 70% dels noms, constitueix sense cap dubte el gruix dels noms referenciats.

INCORPORAR LES DONES

Pere Calders, Tísner, Jaume Aiguader, Víctor Alba, Artur Bladé Desumvila, Agustí Bartra, Josep Carner, Joan Comorera, Josep Pous i Pagès, Josep Bartolí, Anton Maria Sbert, Vicenç Riera Llorca i Joan Sales són alguns dels grans noms de la intel·lectualitat i la política catalana exiliats a Mèxic. Darrere d'aquests noms lluminosos n'hi

ha d'altres menys coneguts. I, encara més ocults, hi ha noms de dones. Algunes que no necessiten presentació, com Maria Dolors Bargalló, i Anna M. Murià. Tanmateix, en aquest col·lectiu humà hi havia centenars de dones que durant llargs anys la historiografia ha silenciat o que, simplement, ha identificat com a acompanyants d'uns homes el protagonisme dels quals, sense ser de cap manera immerescut, sí que semblava desproporcionat respecte al de les seves companyes de fatigues. En aquesta segona edició s'incorporen les biografies de 690 dones, 620 d'elles arriba-

OBLIT
La historiografia ha silenciat durant anys centenars de dones exiliades

des a Mèxic entre el 1939 i el 1950. Aquesta xifra multiplica per 3,5 el nombre de biografies respecte a les 175 de la primera edició.

Cal assenyalar la diferència de profunditat i d'extensió que presenten les

El vaixell 'Sinaia', un dels que va portar més catalans a Mèxic. Al costat, els passatges de la família Burgués Padrós ➔ FONS FAMÍLIA BURGÜES PADRÓS/ MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI

entrades entre si. En alguns casos es recullen biografies de figures ben conegudes, en d'altres les aportacions són grans i, en un bon nombre de casos, el *Diccionario* obre la porta al coneixement de noves figures amb trajectòries únicament esbossades. En qualsevol cas, l'estudi permet recompondre el mapa de l'exili femení republicà català en terres mexicanes, alhora que enquadrar apropiadament i definir amb més detall la fotografia general de l'exili al país asteca.

UNA GENERACIÓ ESCAPÇADA

Començant a construir el perfil per l'edat de les biografies, a la llum de les dades recollides cal destacar que resulta més que evident que l'exili del 1939 va suposar un incontestable cop de destrucció generacional. Entre les dones identificades hi ha un ventall de dates de naixement que abasta sis dècades, comença el 1869 i acaba el 1939. No obstant això, el grup d'edat més nombrós el constitueixen les dones adultes menors de 40 anys quan va acabar la guerra.

De jutgessa pionera a guionista de cinema

Maria Lluïsa Algarra i Coma (Barcelona, 1916 - Ciutat de Mèxic, 1957) va ser advocada, periodista i escriptora, però no tot alhora. Llicenciada en dret per la Universitat Autònoma de Barcelona, va ser nomenada jutgessa de primera instància i instrucció a Granollers el desembre del 1936, convertint-se en la primera dona que ocupava un càrrec judicial a Catalunya i a tot l'Estat espanyol. Durant la Guerra Civil, va ser assessora jurídica

de la Unió General de Treballadors (UGT). Va participar activament en el Primer Congrés Nacional de la Dona, celebrat a Barcelona el 1937, amb la ponència *Les reivindicacions conquerides per la dona en la lluita antifeixista*. Va publicar sobre temes jurídics i feministes en les revistes *La Rambla*, *Última Hora*, *Companya* i *Catalans*. El gener del 1939, va creuar la frontera francesa per Puigcerdà i va viatjar fins a París. L'abril del mateix any, va embarcar al port de Saint-Nazaire al vapor *Flandre* amb destinació Mèxic. Va arribar a Veracruz com a exiliada política el 21 d'abril del 1939. Establerta a Ciutat de Mèxic, es va casar amb el pintor mexicà José Reyes Meza. Va col·laborar en premsa escrita, ràdio i televisió, a més d'escriure guions per al cinema i traduir, sota el

Maria Lluïsa Algarra, en una imatge a Mèxic INAH

pseudònim de Blanca White, novel·les roses a l'espanyol. Va participar en el moviment teatral mexicà, fet que li va valer un merescut èxit. La seva primera incursió en el gènere, però, havia sigut a Catalunya, quan el 1935 va guanyar un premi del Concurs Teatral Universitari amb la peça *Judit*, estrenada l'octubre del 1936 al Teatre Poliorama de Barcelona. A Mèxic va escriure *La primavera inútil* (1944), *Cassandra* (1953) i *Los años de prueba* (1954). Per aquest últim llibre, va rebre el Premi Juan Ruiz d'Alarcón, atorgat per l'Agrupació Crítica de Teatre de Mèxic. A la seva mort, va deixar inèdita la novel·la *Panuco*. Per al cinema va escriure els guions de les pel·lícules: *Nosotros dos* (1955), *Limosna de amores* (1955), *Tú y las nubes* (1955), *Que canten las golondrinas* (1957), *Échame la culpa* (1958) i *Escuela de suegras* (1958). No va tornar mai a Catalunya.

de l'exili, on van cabre des de dones que van seguir solidàriament els seus marits, fins a d'altres destacades en diversos àmbits professionals, a les quals les seves activitats públiques van obligar a deixar el seu país.

DONES TREBALLADORES

L'elaboració d'un retrat professional de gènere no ha estat fàcil, ja que en moltes ocasions les fitxes d'entrada al país no fan menció a la seva ocupació o ofici o s'amaga sota a la denomina-

Dues germanes

Dolors Bosch i Toldrà (Barcelona, 1911 - Ciutat de Mèxic, 1992) era mecanògrafa de professió, després d'haver estudiat a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona. Va estar afiliada al Bloc Obrer i Camperol (BOC) i al POUM. Va treballar a l'Ajuntament de Barcelona fins que, a la fi de la guerra, va marxar exiliada cap a França, on va treballar en una granja abans de ser internada al camp d'Argelers, d'on va escapar. Va aconseguir l'alliberament del seu marit i es van embarcar cap a la República Dominicana. El febrer del 1940, va arribar a Mèxic amb el seu marit, Jaume Ros i Poch, i la seva filla, Marta Ros i Bosch. Al principi va treballar com a empleada de llibreria a l'Editorial Minerva, però molt aviat va crear a Ciutat de Mèxic l'establiment de llenceria fina Maribel, que va mantenir fins al final de la seva vida. A Mèxic va tenir a un segon fill, Jaume Ros i Bosch, destacat economista.

La seva germana, Mercè Bosch i Toldrà (Barcelona, 1913 - 2000), va estudiar pedagogia a l'Escola Normal de Barcelona i a la de la Generalitat. Casada amb Miquel Àngel Marín, el 1939 es van exiliar. A Ciutat de Mèxic va ser professora de l'Escola Waldorf, que introduïa el mètode Steiner al país. A causa del trasllat del seu marit a Nova York, com a jurista de l'Organització de les Nacions Unides, del 1946 al 1976 es va incorporar a l'equip docent de l'Institut Internacional de les Nacions Unides. El 1976 va retornar a Catalunya i es va reincorporar al magisteri reingressant a l'Escola Collaso i Gil de Barcelona, on havia treballat abans d'exiliar-se i on es va jubilar.

La fitxa d'immigració de Dolors Bosch AGN

Més de la meitat de les exiliades republicanes catalanes que arriben a Mèxic (340) tenien entre 17 i 40 anys quan va acabar la guerra. És a dir, van néixer entre el 1899 i el 1922. Una generació de dones en el pic de l'edat fèrtil no tant per a la maternitat, que també, sinó sobretot en un moment de la vida clau per a la consolidació de les activitats públiques i professionals. No constitueixen un grup uniforme perquè les seves històries són un reflex viu i variat de la diversitat

de mestressa de casa. Seguint el rastre documental i biogràfic més enllà d'aquesta font, s'han pogut establir els perfils professionals de poc més de la meitat (263), que dibuixen un grup heterogeni en què conflueixen modistes i cosidores, mecanògrafes i administratives, obreres tèxtils i industrials, escriptores, periodistes, mestres, infermeres, metgesses, farmacèutiques, dibuixants i actrius. Són moltes les que en la seva declaració assenyalen més d'una professió i

moltes més les que les arriben a exercir en els seus anys d'exili.

Habitualment al costat de la seva professió principal hi figura la condició de modista o costurera, ja que era una habilitat per a la qual totes les dones, fos quin fos el nivell d'estudis, estaven formades i en la qual trobaran, com veurem, una important font d'ocupació. Cal recordar que, tot i la voluntat modernitzadora de la Segona República, Catalunya seguia sent una societat patriarcal on a la dona se

li reservava un paper subordinat al de l'home. En la seva educació seguia prevalent l'entrenament per a aquelles habilitats que eren considerades pròpies del seu gènere, i la costura, sense cap mena de dubte, era una de les principals. No ha de sorprendre, per tant, que aproximadament un terç de les exiliades es declarin cosidores, fins a convertir aquest col·lectiu en el principal en l'àmbit professional. En el nombrós grup de treballadores de la confecció (81) reunim oficis diversos: modistes, sastresses, cosidores, brodatores i professores de tall i confecció. A més, incloem les operàries de la indústria tèxtil (32), un sector de l'activitat industrial de llarga tradició a Catalunya.

La costura al domicili per a petits comerços i grans magatzems permet a un bon nombre d'exiliades accedir al mercat laboral, una situació nova per a la majoria. Sens dubte, aquest serà un dels canvis més importants que suposa l'exili en la vida personal i familiar de les dones. Una entrada tolerada al món laboral fruit de la precària situació econòmica dels primers anys d'exili, que impedia als caps de família assumir el seu paper d'únic subministrador. En aquest context, el treball de les dones serà ben rebut, però sempre vist com una cosa temporal i complementària a la feina del marit, tot i que el sou de la dona sigui l'únic ingrés de la unitat familiar. A més, en aquests anys (coincidint amb la industrialització del país i la crisi de subministraments derivada de la Segona Guerra Mundial), la indústria de la confecció a Mèxic experimenta un gran creixement i, per tant, una elevada demanda de mà d'obra especialitzada, situació que aprofiten les exiliades per cosir a casa individualment o establir petits tallers.

Pot semblar que el nivell insuficient de formació és el que aboca les dones republicanes als treballs de confecció, majoritàriament als seus domicilis i en unes condicions laborals deplorables, amb llargues jornades i petits guanys. No és així. Les dones amb estudis mitjans i superiors (mestres, professores, funcionàries, escriptores, periodistes, juristes, artistes, etc.) que havien exercit les seves professions a Catalunya, difícilment poden exercir plenament a Mèxic i moltes també recorren a la costura a domicili o creant tallers propis. És el cas, per exemple, de Dolors Bosch i de Teresa Domingo, ambdues funcio-

Una mestra que reprèn la carrera a l'exili

La mestra Carme Julià i Riqué (Cadaqués, 1902 - 1977) havia exercit, abans de la Guerra Civil, a Barcelona i havia sigut directora de l'escola de Castellar de Vallès. Militant d'Unió Socialista de Catalunya, després va formar part de la direcció del PSUC. Dirigent de la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament de la UGT, va participar en mitjans i activitats en nom de Dones Antifeixistes. L'exili el va iniciar a França el 1939, on es va reunir amb la seva filla de 12 anys, refugiada en una colònia infantil des de l'any anterior. Després de passar pel camp de concentració de Mourviès, on va fer de mestra, mare i filla van anar a Marsella, on van ser acollides en un centre per a nens refugiats gestionat pels quàquers americans, un col·lectiu molt implicat en l'auxili als exiliats de la Guerra Civil. El 1942, es va embarcar en

Julià, a l'esquerra, vestida de blanc, en una imatge de l'exili mexicà. L'home de la foto és el seu marit, Benet Saló. FAMILIA JULIÀ

el *Mexique* cap a Veracruz (amb la filla i els seus pares). Al país centreamericà va fer diverses feines, entre les quals de cap de personal d'una fàbrica de catifes a Amecameca. L'any 1957, es va traslladar a Texcoco, i va treballar de professora fins a la seva jubilació a l'escola secundària nocturna Benito Juárez i al centre escolar Netzahualcōyotl. Va fundar l'escola nocturna Germán G. García i també l'escola particular Juana de Asbaje. Va ser catedràtica de la preparatòria a Texcoco, ciutat on va fundar el diari *Texcoco Habla* i on va ser secretària de l'organització femenina Nosotras. Va continuar la militància política catalana, integrant-se al Partit Socialista Català i al Moviment Socialista de Catalunya que dirigia Manuel Serra i Moret a França. També va participar en la vida política mexicana en l'àmbit municipal, ocupant diferents càrrecs al Comitè Municipal del Partit Revolucionari Institucional (PRI). El 1970 va tornar a Catalunya. Es va establir a Barcelona i va reingressar a la carrera de magisteri de la qual havia estat depurada pel franquisme el 1941. Va exercir de mestra del Col·legi Ramon Llull de Barcelona i, més tard, va treballar al Col·legi Onésimo Redondo i a l'escola Vidalet Pelegrí d'Esplugues de Llobregat, on es va jubilar el febrer del 1975, dos anys abans de la seva mort.

nàries. La primera, Dolors Bosch i Toldrà (Barcelona, 1911 - Ciutat de Mèxic, 1992), formada com a administrativa a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona i militant al Bloc Obrer i Camperol (BOC) i al Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), havia treballat a l'Ajuntament de Barcelona. A la seva arribada a Mèxic, el 1940, treballa en una llibreria i poc després crea a Ciutat de

Mèxic un establiment de llenceria que mantindrà fins al final de la seva vida.

Per la seva banda, Teresa Domingo i Bonjoch (Barcelona, 1920 - Mèxic, 2006), funcionària de la Generalitat, amb responsabilitats en la Secretaria de la Presidència durant la Guerra Civil, a la seva arribada a Mèxic, el 1942, es declara professora de tall i poc després sol·licita un préstec per establir

un taller de confecció. Els dos casos presentats ens introdueixen una altra feina remunerada lligada a la confecció, els tallers i comerços propis. Aprofitant la demanda i els préstecs concedits per les organitzacions republicanes a l'exili, no són poques les dones que al costat d'altres membres de la família o contractant altres dones, creen tallers de confecció.

Als antípodes de Teresa Domingo i Dolors Bosch, hi ha Maria Antònia Freixes i Jover (Barcelona, 1915 - Naucaupan, 2006), també funcionària del govern català, titulada perit mercantil, i secretària del conseller de la Generalitat Antoni Maria Sbert. A diferència de les seves companyes, a Mèxic treballarà vint anys a la companyia d'assegurances La Latinoamericana Seguros, a Ciutat de Mèxic. També van tenir llargues carreres professionals Maria Josep Chopitea (-), que a la seva arribada el 1939 es declara mecanògrafa i taquígrafa, tot i que aviat desenvolupa una important carrera literària, participa fins i tot en la fundació de l'Associació d'Escriptors de Mèxic (1964) i ho culmina amb la fundació de l'Editorial Premià. Un altre cas és el d'Hermínia Ramon i Lligé (Barcelona, 1907 - Ciutat de Mèxic, 1992), que a la seva arribada a Mèxic continua els estudis mercantils cursats a Barcelona amb l'ingrés el 1942 a l'Escola Nacional d'Economia de la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic. Treballarà en la Secretaria d'Hisenda i, posteriorment, al Banc Nacional de Mèxic fins a la jubilació.

DONES A L'OFICINA

El grup de les oficinistes constitueix un conglomerat en què conviuen professionals diverses, des de mecanògrafes, administratives i telefonistes fins a comptables, algunes titulades perites mercantils a l'Escola d'Alts Estudis mercantils de Barcelona. En total són 37 dones que representen el 14% de les catalanes exiliades documentades. En el grup incloem també algunes periodistes i escriptores que troben en les tasques administratives una bona oportunitat laboral. És el cas, aquest sobradament conegut, de la política catalana Dolors Bargalló i Serra (Barcelona, 1902 - Ciutat de Mèxic, 1980), membre d'Esquerra Republicana de Catalunya, activista per la participació de les dones en política i destacada oradora. Assídua col·laboradora de la premsa barcelonina, durant la Guerra Civil havia presidit la Unió de Dones de Catalunya i va participar en la Comissió d'Auxili Femení del Ministeri de Defensa i del Comissariat de Refugiats de la Generalitat, entre d'altres. A la seva arribada a Mèxic, el juny del 1939, es declara periodista i oficinista i aviat entra a treballar com a mecanògrafa a la fàbrica de teixits La Alpina i, a partir del 1941,

Dones amb vides literalment de pel·lícula

Un grup en què sí que es va produir la integració professional va ser el de les actrius. És el cas d'Assumpció Casals i Rovira (Barcelona, 1896 - 1975), dama indiscutible de l'escena a Barcelona i Madrid. En paral·lel als seus triomfs en el teatre i el cinema, el 1920 havia emprès una carrera com a empresària teatral que el 1935 l'havia portat a triomfar als escenaris de diversos països del continent americà. A la fi de la Guerra Civil, es va exiliar a Cuba i després a Mèxic, on fins al seu retorn a Catalunya a finals de la dècada dels quaranta va participar en diverses pel·lícules sota el nom d'Asunción Casals.

També van ser excel·lents les carreres mexicanes d'Emília Guiu i Micaela Castejón. La primera, Emília Guiu i Estivella (Manresa, 1920 - San Diego, 2004), sense experiència teatral, va debutar en el cinema mexicà el 1943 (*Felipe Derblay, el herrero*, de Ramon Pereda) per continuar una carrera al costat dels més notables realitzadors de l'època. El 1958, després de més cinquanta

Emília Guiu, durant la seva època d'actriu mexicana ➔ INHA

pel·lícules va abandonar el cinema per casar-se amb un ciutadà americà i es va traslladar als Estats Units. De Micaela Castejón, nascuda el 1915 a Barcelona, en desconeixem la biografia a Catalunya. A Mèxic, va desenvolupar una reeixida

carrera cinematogràfica durant més de vint anys.

Menys sort professional els va oferir l'exili a Emma Alonso i les germanes Peris, actrius d'èxit a Catalunya. A Mèxic només van actuar en l'àmbit de la colònia exiliada formant part de l'Agrupació Catalana d'Art Dramàtic, secció de teatre de l'Orfeó Català, entitat social i cultural que agrupava els catalans a Mèxic des del 1906. Entre els casos més extraordinaris hi ha els de les germanes Maria i Pilar Sen, que a Mèxic van dur a terme carreres en el món del teatre i la televisió sense cap experiència prèvia a Catalunya. Arribades a Mèxic el 1939, Maruja Sen Torrijos (Barcelona, 1915 - Ciutat de Mèxic, 2002) a Barcelona havia estat mecanògrafa, membre activa del Partit Socialista Unificat de Catalunya i del sindicat Unió General de Treballadors, del qual havia estat delegada dels funcionaris de transport. A Mèxic va treballar a la ràdio i a la televisió i com a actriu de doblatge durant més de vint anys.

Dos anys més jove, Pilar Sen Torrijos (Barcelona, 1917 - Ciutat de Mèxic, 1973), va tenir una carrera fulgurant a Mèxic després d'iniciar-se com a actriu radiofònica. Va actuar en teatre, en cinema i en televisió durant més de tres dècades.

com a agent de vendes a la fàbrica de filatures La Hormiga (Puebla). Mai va abandonar la seva militància política a ERC ni el periodisme, i va fer entre el 1945 i el 1965 el programa de ràdio *L'hora catalana* per als exiliats.

LES MESTRES, AMB FEINA

Les dificultats laborals per a les dones amb estudis mitjans i superiors a Mèxic són palpables i com acabem de veure, moltes d'elles es veuen obligades a explorar nous camins professionals. No és el cas de les mestres i professores, que poden exercir plenament les seves carreres a Mèxic gràcies als col·legis creats pels mateixos exiliats. No es tracta en tots els casos de mestres titulades o professores. En el grup també hi caben artistes plàstiques i músiques, fins i tot professionals d'altres sectors que fan classes com a font complementària d'ingressos. És el cas, per exemple, de Mercè Casals i Baltà (Barcelona, 1904-1993), formada a l'Escola Superior de Belles Arts la Llotja (1929-1934), que, a Mèxic, exerceix com a professora de dibuix i alhora treballa com a dissenyadora a l'empresa de decoració Curvomex, a més d'il·lustrar el *Diccionario Enciclopédico*. La docència en el grup català representa la segona professió en nombre de dones després del sector tèxtil, el 19% del total estudiat.

El magisteri va ser un col·lectiu durament represaliat per la dictadura del general Franco per la seva vinculació a la renovació pedagògica i a l'ensenyament en llengua catalana. Es

Maria Dolors Bargalló, al costat de Josep Tarradellas, en una fotografia feta a Mèxic ➔ FUNDACIÓ IRLA

xifra en un 11% els docents catalans que van abandonar el país. Un 27% del grup eren dones, moltes d'elles amb una destacada militància política durant la República.

PROFESSIONS TRUNCADES

També presenten destacables trajectòries polítiques bona part de les professionals sanitàries exiliades. In-

fermeres, llevadores, auxiliars de farmàcia, farmacèutiques i metgesses graduades, conformen un grup de 31 dones, de les quals gairebé la quarta part militava en partits polítics durant la República o van ostentar càrrecs públics. Cal destacar Dolors Oms i Bosch (Vic, 1887 - Ciutat de Mèxic, 1976), llevadora i directora de l'Hospital de Vic, afiliada a ERC. Va

ser directora d'Assistència Social del govern català. També va militar a ERC Rosa Poy i Martí, odontòloga amb consulta pròpia a Barcelona. Durant la Guerra Civil va col·laborar amb els quàquers en la seva tasca humanitària i durant el seu exili a França va actuar com a delegada dels quàquers de Filadèlfia. Destacada també és la trajectòria de la metgessa

Viatges llargs abans d'establir-se

Estrella Cortichs i Viñals (Gironella, 1902 - Barcelona, 1985), afiliada al PSUC i antiga responsable de l'organització de l'Ajuda Infantil de Rereguarda de la Generalitat a Barcelona, va haver de marxar a l'exili a la fi de la guerra acompanyant un grup de nens refugiats. Després del seu pas pels camps de concentració francesos, va reprendre la col·laboració amb l'Ajuda Infantil realitzant un inventari dels nens refugiats. A Mèxic, va ser mestra a l'Academia Hispano-Mexicana, a l'Instituto Luis Vives i al Colegio Madrid.

El de Cortichs és un cas similar al de Maria del Carme Roura i Canosa (Lleida, 1915 - Barcelona, 2004), que havia iniciat el seu camí polític a les Joventuts Comunistes per passar després al PSUC. En el seu cas va arribar a Mèxic el 1957, després d'un primer exili a l'URSS, on va treballar com a responsable dels nens espanyols refugiats i com a mestra d'espanyol.

També amb responsabilitats polítiques, en aquest cas al Comitè Central de la Joventut del POUM i del Secretariat Femení, es pot citar Pilar Santiago Bilbao (Barruelos 1914 - Barcelona, 1998).

Estrella Cortichs, en una fotografia de l'etapa americana ➔ UNIVERSITAT DE VIC

Aurèlia Pijoan i Querol (Castellserà, 1910 - Mèxic, 1998). Afiliada al PSUC, el juliol del 1936, al costat de les seves germanes Avel·lina i Palmira, va assumir el Secretariat Femení del PSUC a Lleida i, l'any següent va ser regidora de l'Ajuntament de Lleida (1937) i es va convertir en la primera dona amb càrrec municipal a la ciutat.

Les sanitàries constitueixen el quart grup pel que fa a l'ocupació laboral de les dones arribades a Mèxic i representen gairebé el 12% de l'exili femení. D'aquestes no en coneixem cap que continuï exercint a Mèxic, i les poques de les quals coneixem la seva vida a l'exili s'ocupen en altres sectors. A tall d'exemple, la lleidatana Carmelita Fernández, que a la seva arribada a Mèxic treballa en el negoci familiar, una casa d'hostes, i després, en una fàbrica de mitges. La gironina Soledat Calvo, infermera auxiliar de cirurgia, treballa en una botiga a Tor-

Publicista de renom

Carme Millà i Tersol (Barcelona, 1907 - 1999) va ser dibuixant i publicista. Formada a l'Institut Català de les Arts del Llibre (1931-1934), va treballar a l'agència de publicitat Valor i a la revista corporativa *La piel y sus industrias* (1930-1936), on va publicar les seves primeres il·lustracions, a més de col·laborar amb el seu pare, Francesc Millà, a la impremta la Neotípi de Barcelona il·lustrant productes propis. Durant la Guerra Civil, va treballar activament a favor de la causa republicana. Va participar en la redacció dels estatuts del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) i va ser professora d'art del cos docent de la Generalitat de Catalunya. Considerada una de les poques dones que van dissenyar cartells polítics durant la Guerra Civil, és coneguda pel cartell per al CENU *Escola Nova, poble lliure*. Afiliada a la Secció de Dibuixants, Pintors i Escultors de la Confederació Nacional de la Feina, va participar en els òrgans directius d'aquesta entitat, de la qual va ser triada vicepresidenta. Va arribar a Veracruz el 27 de juliol del 1939, al costat del seu marit des del 1938 i company en la lluita sindical des de molt abans, Ramón Saladrigas. Es va nacionalitzar mexicana el 1941. Establerts a Ciutat de Mèxic, van reprendre les seves carreres professionals. Carme Millà es va dedicar a la pintura, amb diversos murals, i a la decoració d'interiors de locals i establiments públics i residències privades. En paral·lel, i sense abandonar la seva activitat com a dibuixant, va il·lustrar diversos llibres i va dirigir i coordinar l'equip de vint dibuixants que van il·lustrar el *Diccionario enciclopèdic* de l'editorial UTEHA. El 1959, després del seu divorci, va viatjar a Barcelona, on el 1961 es va instal·lar definitivament i va reprendre la seva carrera com a publicista.

Carme Millà, tornada de l'exili, en una exposició de la seva obra a la llibreria Jaimes ➔ BLOG ELS MEUS CARTELLISTES / SANTI BARJAU

TROBAR FEINA

La formació superior no sempre va facilitar a les dones la reinserció laboral a Mèxic

reón. Un cas a part és el de Cinta Font i Margalef (Benissanet, Ribera d'Ebre, 1905 - Tarragona, 1986), llevadora i practicant titulada a la Universitat de Barcelona. A Ciutat de Mèxic va establir un consultori per atendre casos obstètrics i ginecològics. El seu cas particular és un dels que havia quedat a l'ombra d'un marit destacat: Artur Bladé Desumvila.

En el cas de les metgesses, Serafina Palma i Aurèlia Pijoan representen les dues cares de la mateixa realitat. Serafina Palma Delgado, llicenciada en medicina per la Universitat de Barcelona, a Ciutat de Mèxic va treballar primer per a la indústria farmacèutica i a partir del 1944 va iniciar una llarga carrera acadèmica vinculada a l'Instituto Politécnico Nacional, primer com a docent a l'Escuela Superior de Medicina Rural i, més tard, a partir del 1951, a l'Escuela Nacional de Ciencias Biológicas. Aurèlia Pijoan i Querol (Castellserà, l'Urgell, 1910 - Mèxic, 1998), formada a les universitats de Barcelona i València i doctorada a Madrid el 1936, havia treballat al Laboratori Municipal de Lleida, especialitzant-se en la vacuna contra la tuberculosi.

Durant la guerra, va exercir la medicina a l'Hospital Intercomarcal i va dirigir la Casa de Repòs d'Espot. A la seva arribada a Mèxic abandona la pràctica mèdica, si bé manté la seva militància política al PSUC iniciada durant la República.

Queda manifest que la formació superior no sempre facilitava a les dones la seva inserció laboral i, exceptuant les mestres, molt menys el desenvolupament de les seves professions. On és més patent aquesta situació és entre les intel·lectuals. S'ha repetit fins a la sacietat les extraordinàries dificultats que van trobar a la seva arribada a Mèxic els artistes i intel·lectuals. Les dificultats van ser molt més grans per a les seves companyes, que ni tan sols van comptar amb el suport de les mateixes institucions espanyoles a l'exili. Periodistes, escriptores i artistes, es veuen obligades a abandonar les seves carreres per guanyar-se la vida en treballs de menor categoria, des de cosidores

1
INTEL·LECTUAL I DONA
Les dificultats dels intel·lectuals catalans per trobar feina van ser enormes. En el cas d'elles, encara més

fins a oficinistes i, en el millor dels casos, treballs editorials o de traducció. Hem vist el cas de Dolors Bargalló. Una altra prestigiosa periodista, Anna Murià i Romaní (Barcelona, 1904 - Terrassa, Vallès Occidental, 2002), que va arribar a exercir de directora del *Diari de Catalunya*, a Mèxic únicament publica a les revistes catalanes de l'exili mentre es guanya la vida com a traductora del francès i l'anglès i sovint sosté amb el seu sou la feina creativa del seu marit, el poeta Agustí Bartra.

Els treballs editorials i la traducció seran feines freqüents per a moltes altres dones, com ara la mestra Anna Creus i les advocades Helena Peryny i Pàmies (Lleida, 1913 - Clacksburg, Maryland, EUA, 2008) i Maria Lluïsa Algarra i Coma (Barcelona, 1916 - Mèxic, 1957). Aquesta última, nascuda a Barcelona el 1916, havia estat la primera jutgessa de l'Estat espanyol. A l'exili abandona la pràctica jurídica per iniciar una carrera en el món de les lletres que va des de la traducció de novel·les roses a l'espanyol (sota el pseudònim de Blanca

White) fins a col·laboracions en premsa, ràdio i televisió, a més d'escriure guions per al cinema i obres de teatre.

L'única advocada de les identificades al *Diccionario...* que exerceix a Mèxic és Maria Soterias i Mauri (Barcelona, 1905 - Ciutat de Mèxic, 1976). Primera dona que es va llicenciar i doctorar en dret per la Universitat de Barcelona i primera dona membre del Col·legi d'Advocats d'aquesta ciutat (1927), en arribar a Mèxic estableix despatx propi al costat del seu marit, el també advocat Antoni Vilalta Vidal, especialitzat en dret penal i civil. Paradoxalment, el seu germà, Josep Soterias, serà el màxim responsable de l'urbanisme barceloní durant els anys més foscos del franquisme. En el capítol de professionals que aconsegueixen seguir exercint les seves carreres a Mèxic, cal destacar, entre d'altres, Adela Ramon i Lligé. Va estudiar filosofia i lletres a la Universitat de Barcelona i va militar al partit Acció Catalana Republicana. Durant la Guerra Civil, des del seu lloc de treball al Museu d'Arqueologia de Catalunya va participar en la protecció del patrimoni català organitzant la seva evacuació a dipòsits situats prop de la frontera francesa. A Mèxic, després de finalitzar els seus estudis a l'Institut Politécnic Nacional, va ser professora a l'Escola Nacional de Bibliotecaris i a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic.

Com es pot veure, si bé la majoria de les dones documentades van intentar refer les seves vides en terres mexicanes, només algunes ho van aconseguir i van poder continuar l'exercici de les seves professions. Algunes hi van arribar per quedar-s'hi. D'altres, esperant temps millors. Totes, fugint de la implacable repressió política desplegada per la dictadura militar.

EL PERFIL POLÍTIC

Com acabem de veure, en el contingent de dones arribades a Mèxic a partir del 1939 hi ha des de mestresses de casa que acompanyen marits significats en la defensa de la República, o que travessen l'Atlàntic a la recerca dels seus companys, fins a professionals de diversos sectors que decideixen embarcar amb les seves famílies o en solitari. En aquest col·lectiu de dones hi ha una gran varietat sociològica i l'avantguarda femenina de la formació acadèmica i científica catalana. No totes, és clar, eren activistes polítiques, o no s'ha pogut demostrar una vinculació política documentada. D'entre totes les identificades, la investigació duta a terme llança una xifra de seixanta-una dones vinculades directament amb l'activitat política.

No totes les polítiques i activistes

Una carrera brillant abans i després de l'exili

Elàdia Faraudo i Puigdollers (Barcelona, 1899 - Ciutat de Mèxic, 1979) era assistent social amb formació internacional, un cas molt extraordinari en la seva època. Va estudiar ciències socials a Bèlgica i va obtenir el doctorat en assistència social a la Universitat de Barcelona. Va militar a Esquerra Republicana de Catalunya i va formar part de la maçoneria catalana. Va treballar a la Generalitat de Catalunya com a directora d'Assistència Social (1936-1939) i va ser nomenada directora general d'Evacuació i Assistència dels Refugiats del Ministeri de Treball i Assistència Social (1937-1938). A la fi de la guerra es va exiliar a França, on va seguir ocupant-se dels refugiats, i després va passar a Mèxic. Va arribar a Veracruz a bord del *Mexique* el juliol del 1939. Establerta primer a Ciutat de Mèxic, es va traslladar a Monterrey (Nuevo León), on es va incorporar a la Universitat de Nuevo León i va fundar l'Escola de Treball Social de Nuevo León i el Servei de Treball Social de l'Hospital Universitari de Monterrey. Faraudo s'havia establert a Mèxic amb la seva mare, Elvira Puigdollers i Gili, de professió modista, i la seva tia, la infermera Teresa Puigdollers i Gili, també militants d'ERC.

Elàdia Faraudo i Puigdollers (Barcelona, 1899 - Ciutat de Mèxic, 1979) FUNDACIÓ IRLA

localitzades a Mèxic van ser figures importants a Catalunya. No es pot considerar, però, que cap mereixi la qualificació de figura menor. Cadascuna d'elles, en el seu entorn particular, urbà o rural, intel·lectual o obrer, nacional o local, van ser puntals de la defensa dels valors republicans i, molt especialment, actores decisives en el seu radi d'acció de la consolidació del paper de la dona en el món de

la política, el sindicalisme i l'activitat pública. Totes integren l'espessa trama del republicanisme femení a Catalunya. Totes s'havien entregat a la causa republicana participant activament en la vida política, una participació en la vida pública que, perduda la guerra, les empeny a l'exili.

El partit amb més membres femenins a l'exili sorgit d'aquesta llista és Esquerra Republicana de Catalunya

Arribada a Veracruz d'un dels vaixells, el 'Sinaia', amb refugiats republicans

➡ G.C.

(ERC), formació a la qual van pertànyer divuit de les quaranta-dues dones amb militància política documentada. Una xifra que puja fins a vint-i-tres si considerem les adherides a la formació Estat Català, el partit de perfil netament independentista fundat pel també impulsor d'ERC, Francesc Macià, un grup que va sortir i va entrar en diverses ocasions de l'entorn d'Esquerra, igual que els seus militants. A molta distància el conglomerat ERC-EC, se situa el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), la formació majoritària del comunisme català, al qual van pertànyer onze de les exiliades. No obstant això, si se sumen a aquestes les tres integrants de les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya (JSUC), en aquell temps formació juvenil del PSUC, el nombre total puja a catorze. La resta de les formacions se situen per sota de la desena de militants: quatre del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), quatre del Bloc Obrer i Camperol (BOC), tres d'Acció Catalana (AC) i una del Partit dels Comunistes de Catalunya (PC). Pel que fa a la filiació sindical, es reparteix entre les dues grans organitzacions, amb un clar predomini de la CNT, amb nou dones enfront de les quatre afiliades a la socialista Unió General de Treballadors (UGT). En suma, el gruix de les militants identificades va pertànyer a l'entorn del partit majoritari a Catalunya durant tota l'etapa republicana (ERC) i també a les formacions comunistes i anarquistes que van prendre protagonisme a partir de la Guerra Civil, com el PSUC, la CNT, la UGT i el POUM. La radiografia política de les dones de l'exili, per tant, és una transposició bastant aproximada de la correlació de forces a Catalunya republicana, especialment la dels anys 1936-1939.

De secretària de Comorera a estrella

Pilar Crespo i Domènech (Barcelona, 1921 - Ciutat de Mèxic, 1978), va arribar a Mèxic el 1940, on es va casar amb Avel·lí Artís Gener, *Tísner*, un matrimoni que va durar poc. A Barcelona havia cursat estudis administratius i havia treballat com a funcionària del govern català ocupant la secretaria del conseller del PSUC Joan Comorera. A Mèxic, va publicar diversos contes en català en algunes revistes de l'exili i després del seu debut cinematogràfic el 1946 va triomfar al cinema i al teatre amb el nom de Pin Crespo. Alguns dels films que va interpretar són *Barrio de pasiones* (1948), *Manos arriba* (1958) i *La vida de Agustín Lara* (1959), entre d'altres. Al Teatro Latino de Ciutat de Mèxic va representar obres com *La heredera*, i al Teatro del Caballito, *Una esfinge llamada Cordelia*.

Amb sort ben diferent, la germana de la Pilar, Cèlia Crespo i Domènech (Barcelona, 1919 - Ciutat de Mèxic, 1989) també va marxar a l'exili. Com a funcionària de la Generalitat havia sigut secretària del president Lluís Companys. En acabar la Guerra Civil, es va refu-

Pilar Crespo, interpretant un dels seus papers amb el nom artístic de Pin Crespo ➡ INAH

giar, juntament amb el seu marit, Julio Sanz, a la República Dominicana, per després passar a Mèxic el 1942, on, a diferència de la seva germana Pilar, les seves activitats professionals van ser summament limitades.

EL DOBLE EXILI DE LA DONA

Bo i reconeixent el gran progrés cap a la igualtat de gènere que va significar el període republicà, un cop liquidat el període democràtic no va significar el mateix ser exiliat que ser exiliada. Primer, per la visibilitat negada a unes dones moltes vegades ocultes, o més ben dit ocultades, després de l'estela del pare de família. En segon lloc, pel menor reconeixement donat des de la historiografia a unes protagonistes considerades de segona fila pel sol fet de no ser homes, tot i haver acreditat un full de servei a la causa republicana igual o més brillant que molts dels seus companys. Només un grapat d'elles, les més conegudes, les més reivindicades per esforços investigadors, ocupen actualment un lloc en la història mentre moltes d'altres, massa, continuen a l'ombra de la memòria col·lectiva.